

ԳԻՐԲԵՐՈՒՆ ԻՄԱՍՏԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՍԻՆԱՎԵՊ, Մ. Արմէն, Երեւան, Պետ.
Հրատ. 1936

Թրկու տարի առաջ հետեւեալ տողերը կը
գրէի.— Ապրիլի 31 Մարտ 1935.— «Հիւան-
դանոցի օրագիր» իս մէջ, 19 յունուար 1935.

«Պ. Հրաչ Երուանդի Քորհ. Հայաստանի
ճամբորդութիւնը նորութիւն մը չի բերեր մե-
զի: Իր շահեկանութիւնը կը կայանայ լոկ իր
մանրամասնութիւններուն մէջ: Շատ ծեծուած,
կրկնուած է վերաշինութիւնը: Աշխարհին ծա-
ռօթ է հսկայաբաւ կառուցումը Քորհ. Միու-
թեան մէջ: Յեղափոխութեան 15րդ տարիին
ճամբորդը նոր դիտաւորութեամբ է որ պէտք է
ճամբայ ելլէ:

«Ենթարարութեան զուգընթացաբար ձեւա-
կերտուող մարդը պէտք է ըլլայ իր հետաքրք-
րութեան առարկան: Այսինքն անոր զգայու-
մտածելու, ապրելու եղանակները: Յեղափո-
խութեան նպատակը չէ եղած միայն շէնքեր,
զօրծարաններ կանգնեցնել, ելեւթարակնու-
թիւն հաստատել երկրին մէջ ծայրէն միւսը,
թրամվէյներով լեցնել դաշտերը, այլ նաեւ,
եւ մանաւանդ, փոխել մարդոց յարաբերութիւն-
ները իրարու մէջ՝ որոնցմէ պիտի կազմուի
նոր մարդու մը տիպարը:

«Երբ մարդ արտաքին աշխարհին կուտայ
իր տենչանքներուն պատկերը, այդ պատկերն
ալ իր կարգին կը ձեւափոխէ մարդը: Արարած
եւ Արարիչ կ'ազդեն իրարու փոխադարձաբար
նմանութեան ծանօթ օրէնքով:

«Ա. տը Շթթօպրիանի վերջին վկային մէջ
թիթեռնիկի մը մասին կը խօսուի: Թիթեռնիկը
կեցած է տիբեւի մը վրայ ակնապիշ հայեցողու-

թեամբ, այնքան որ ի վերջոյ թիթեռնիկը կը
նոյնանայ տիբեւին հետ. կ'ըլլայ տիբեւ ինքն
ալ:

«Վարծեմ Թէ կարգը եկած է բանաստեղծ-
ներուն՝ այս սպտակար ճամբորդութեան հա-
մար:»

Աւա՛ղ, այդ պատիւը շտրուեցաւ հայ բա-
նաստեղծին: Բանաստեղծը մեր իրականութեան
մէջ, գոնէ իր կենդանութեան, միևեք մարդ
մը նկատուած է: Եթէ սիրոյ նշոյլ մը կը յայտ-
նուի, կ'ուզեն որ ան լայկան մը կամ զոռացող
մը ըլլայ: Հասարակութիւնը այնքան վարժե-
ցուցած են բեմէն, ձեւեր թափողին ու լրագիր-
ներու առաջին էջին, առաջին սիւնակին մէջ
լիտերներ չարտողին, որ անոր չէ տրուած ամ-
փոփոխի ու խորանալ իր ներքին նկուղներուն
մէջ: Հոտ էր որ մեր ճամբորդ բանաստեղծը
պիտի երթար, եթէ իրեն տրուէր այդ թանկար-
ժէք ճամբորդութիւնը: Ան էր որ իր զգայա-
բանքներուն շնորհիւ պիտի կրնար սրուած ըզ-
դայնութեամբ մը մեղի համար յօթազրկել նո-
րաստեղծ կենսքը՝ որուն մէջ նոր մարդեր
կ'ապրին:

Ի՞նչ է նոր մարդը: Ո՞րն է նոր մարդը:
Յաւիտեանական թիբաշահատութեան մէջ մար-
դուած մարդիկ խեղուք մը միայն ունին այս
բառին համար: Ու այնքան պարզ է սակայն:
Առնենք, օրինակի համար, հին թաղի խարխուլ
ու կեղտոտ պանդուկի մը սննեակին մէջ բնակող
ընտանիք մը ու իրեն տանք նորակառոյց չէնքի
մը մէջ յարկաբաժին մը կահաւորուած զօրո-
ծածուած կարասիներով ու մաքուր անկողին-
ներով: Մեր նոր յարկաբաժին բնակիչները քիչ
ժամանակէն նախկինէն բոլորովին տարբեր

պիտի դառնան: Տախտակամածին, կարասինբուռն ու անկողնին հետ անոնց պարուկակերպչն ինչեւն ընտանիքին անդամներուն մէջեւ յարաբերութիւնները պիտի փոխուին: Ատկէ դուրս պիտի գայ իր շրջապատին հանդէպ նոր դիրք ճշդող մարդը, նոր մարդը՝ որուն մտածելակերպը վերջի վերջոյ պիտի աղդուի այդ փոփոխութենէն:

Բարեբաղդաբար, եթէ զազոթաճայ բանաստեղծին շարուեցաւ երթալ գիտել այդ յեղաշրջալ մարդը, գոնէ տեղւոյն վրայ ակախտես եւ մասնակից այդ երեւոյթներուն՝ խորհրդային բանաստեղծը իր գրքերուն մէջ կուզայ մեզի պատմել ընկերվարական շինարարութեան զուգահեռաբար կերտուող նոր մարդուն պատմութիւնը:

Բարեբաղդաբար Մկրտիչ Արմէն ինծի կը թուի ամենէն հետաքրքրալար: Արդեօք իր եւ իմ մէջ ձգտումներու կամ եղանակի նմանութիւն մը գիտե՞ք աշխարհային շահեկան կը դարձնէ: Պիտի ջանամ խանդավառութիւն մէկդի նետել ու գիտել անոր գործին խորը աւելի առարկայօրէն:

Առաջին անգամ, առնուազն տասը տարի առաջ— չեմ յիշեր թուականը— Մկրտիչ Արմէնի ստորագրութիւնը աշխարհ դարկաւ: Խորհրդային Հայաստանի հանդէսներուն մէկուն մէջ, պատահամբ, Վնսվերադարձ ճանապարհը անունով վէպի մը տակ, որ, եթէ չեմ սխալի, չառնուակելի էր:

Արդէն այս վէպին մէջ պծուած է Մ. Արմէնի մտածումին ուղղութիւնը: Ան հակած է մարդուն վրայ ու կը դիտէ անոր մէջ շարժող կեանքը: Ան դիտէ որ կեանքը հոն շարժման մէջ գընդող մարդուն դուրսէն կրած տպաւորութիւններն են եւ դուրսին մէջ իր տեղը չիմանլու ճիւղը: Երկու ուսանողներ, նախկին հասարակարգէն մնացած, կամ նորին մէջ անցած երկու խլակներ, երկու երիտասարդներ որոնք դեռ կեանքի լուսանցքին մէջ են: Մեր ուսանողները նոր օրէնքներուն բերմամբ զրկուած են ուսանելու իրաւունքէն. ուսանելու համար նախ պարտաւոր են բանուորական սքաժէ մը անցիլ, երկու տարի աշխատիլ գործարանի մը մէջ: Մէկը կը մերժէ, չ'ուզեր ձեռքերը աղտոտել,

բանուոր դառնալ ու կը դառնայ աւազակ: Գաղտնի առևտուրի մէջ կ'իյնայ Պարսկաստանի հետ: Օր մը կը քրոնուի: Միւսը աւելի հետամուտ ուսանելու տեղին՝ կ'ընդունի պայմանը: Կը մտնէ կաշեգործարան: Ու ահա դուռ մը բացուեցաւ մեր երիտասարդին առջեւ: Ներս մտաւ: Հարկաւ օր մը դուրս պիտի ելլէ դռնէն ու վերադառնայ իր նախկին անձնաւորութեան, ըլլալ ուսանող: Բայց ճանապարհը անվերադարձ է: Գուրը գոցուած է իր ետեւ: Օրէ օր ան կը խառնուի արդիւնաբերութեան կեանքին հետ որուն տէրը աշխատաւորութիւնը ինքն է: Ինչո՞ւ նախարարը մեր ուսանողը երարկացութիւններ կը հանէ: Կը խորհի բանուոր-գործարանային ժողովներու մէջ: Կործաւորները այնպէս մը կը հետաքրքրուին զգործարանով որ կարծես թէ ան իրենց սեփականութիւնը ըլլար: Հոն է որ Մ. Արմէն անմոռանալի դիտողութիւններ ունի, հոգեբանօրէն ճիշդ ու խոր: Մեր ուսանողը եղած է արդէն բանուոր, այսինքն մարդ՝ որ ի վերջոյ իրաւունք ձեռք պիտի ինքնէ՞րը զարգացնելու յօդուտ իրեն եւ հասարակութեան: Իր փոփոխութեան դանդաղ շարժումը կ'անդադարանայ իր նախկին ընկերով յարաբերութեան վրայ որ կը դառնայ դանդաղ խզում մը, քանի միւս կողմէն կը կապուի նորին: Այս վէպին մէջ դեռ ոճը պատմող է քան թէ վերլուծող, հակառակ երբեմնի շատ յաջող թափանցումներուն: Դեռ կը նմանի լուսանկարչական գործիքին զոր կը ցցեն մարդուն վրայ: Այս վերջերս մեզի հասած գործերուն մէջ Արմէն կատարելալործած է իր ներհայեցողական ոճը որ մեզի կը բերէ ներսի աշխատանքին պիտմակին վրայ ցուցող դուրսի ճառագայթներուն յառաջ երբած տեսակ մը քիմիական խառնուրդներու ստանդարտին: Հոն Մ. Արմէն մեզի կը ներկայանայ ճշմարիտ գրագէտ, բառին ամենալայն իմաստով, իրականութենէն իրականութիւն տեղեկող:

Եթէ իր երկարատևնէ պրուածքներուն մէջ ամբողջութեամբ չի տիրեր ներքին կեանքին, կարճ պատմութեանքներուն մէջ ան կը հանդիսանայ անսպթաք պրագէտ: Այսպէս են Վերք Միլրավէպը պրքոյկին, որ կարծեմ վերջինն է թուականով, երբէ պատմութեանքները:

Իրական հաճոյք մըն է այս զիբբը կարգալը: Անոր համար որ հոն մարդիկ կ'ապրին իրենց սեփական կեանքովը: Մ' Արմէն իրապաշտ մըն է: Ընդհանրապէս մեր վիպական դրականութեան մէջ անձերը այնպէս չեն ինչպէս որ ահոնք են կեանքին մէջ, այլ՝ այնպէս ինչպէս որ անոնք ուզուած են զրոյզն: Ատոր համար անոնք մեկի կեղծ կը թուին, անարիւն, եւ շարժման դրուած միայն հեղինակին իտէպէն՝ ուր «հերոսները կորանցուցած են փոխյարաբերութիւնները իրական աշխարհին հետ: Այս է պատճառը որով վերջերս արտահամանի զրոյ մը հայ դրապիտները տղէտ անուանած էր: Հսնէք ուրեմն թէ Արմէն խելացի է:

«Միակ Երգը», առաջին պատմութեամբ «Երեւ Սիրովէպերուն, մէկ ծաղրանկարն է հին բաղդենի մտայնութեան: Գիղեցիկ աղջկան մը պատուհանին տակ ամէն փրկուած մէկ մէկ երկտասարդ կուգայ սիրաղելի երգը հնչեցնել, տըրտումախուր: Աղջիկը իր պատուհանին ետեւ դմալած՝ որ իրեն համար են այդ երգերը, բայց ոչ մէկ տղայ, ոչ մէկ երգ արժապանկ կը զստէ իր սրտին մէջ: Միծաղելի են իր պային բաղդենի հասարակակարգի այդ աղաները որոնք սիրոյ համար կուլան: Ի հարկէ կինը կ'արգահատի լացող խամաճիկներուն: Անոնք բնութենէն պոկուած խամրած ծաղիկներ են, ցան ու ցրի: Աղջկան սիրտը կը մնայ փակ անոնց աղաչանքին առջեւ: Իրիկուն մը սակայն երգչի լուռի: Աղջկան սիրտը կը գունատի: Ինչո՞ւ ա'լ չեն երգեր, կամած վար կ'իջնէ, կը բանայ դուռը եւ ահա, տղայ մը ծոած աղբուրին դուռին վերեւ, լուռ մտիկ կ'ընէ ջուրին երգը: Ինչո՞ւ չեն երգեր, կը հարցնէ: Երբ վարպետը կ'երգէ, աշակերտը մտիկ կ'ընէ, կ'ըլլայ պատասխանը: Մեր աղջիկը սրտնեղած կը վերադառնայ անկողին: Նորէն կը սկսին երգերը, սրբիները: Բայց անծանօթին լուռութիւնը տէր դարձած էր աղջկան սրտին: Լուռութիւնը չի վերադառնար եւ մեր աղջիկը վերջ տալու համար առաջին չանդիպած տղան հետ կ'ամուսնանայ: Տալու համար վերջ ծանրագոյնները երգերուն: Միակ մարդը, լուռ, թրթուռ եւ հոգի բնութեան պէս որ պարապնեւած էր աղջկան սիրտը: Ծմարիտ մարդը, որ փոխանակ խրաչեցնելու

կինը, արթնցուցած է անոր մէջ իր իդոթեան զգայնութիւնը:

Բայց երկու դուռ-գործոցները յաջորդ պատմութեանքներն են՝ «Նրանք որ փոխուեցին» եւ «Միքէ երեքս»:

«Նրանք որ փոխուեցին» շատ հետաքրքրական նիւթ մըն է: Անհատին եւ հասարականութեան ներդաշնակութեան աղերսին եղբերը: Ատոր մէկ մանրանկար պատկերը: Ամուսնացը: Լեռան կատարին վրայ հաստատուած հանգրտեան տունն ենք: Արդէն խումբ մը կայ որ ըստացած է կայուն վիճակ: Խումբը կազմողներուն միջեւ ստեղծուած է յարաբերութիւններու կշիռ մը: Կարծէք թաքուն մեղադրութիւն մը կը կազմէ անոր խարխիւր: Հոն արդէն իւրաքանչիւր անձ պտած է իր դերը որ ոչ թէ իր ուզած գնէ է, այլ հասարականութեան պիտի օրէնքին պահանջով վերադրուած ամէն մէկուն, որպէսզի ամբողջութիւնը ըլլայ այլապէս եւ սակայն ներդաշնակ: Այս կապերը հիմունքն են վերջ երգը ինչպէս կամ ո՞ր դունէն պիտի մտնէ բակին մէջ: Ներսի բնակիչները որոնք տեսակ մը անդիտակից մեղադրութեամբ մը իրար կապուած են, ինչպէ՞ս պիտի վարուին նորեկին հետ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ անոնց դերքը եւ ի՞նչ տեղ ցոյց պիտի տան անոր: Ի հարկէ հոս անծանօթ արդէն ինքզինքին հարց կուտայ թէ ո՞րը պիտի ըլլայ իր տեղը եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ իր դերը: Փրկիտփա՛յ: Սերահա՛ր: Բայց ոչ, «Նրանք ցոյց կտան իմ տեղը»: Անոր մէջ յարաբերուելու տրամադրութիւնը արդէն առաջնաց կայ: Եւ «Նրանք» զինքը հետզհետէ ճանչնալով, ծանօթանալով անոր յատկութիւններուն, կարելիութիւններուն, զայն կը տեղադրեն խումբին մէջ, այսինքն՝ համայնքը կը լուծէ զայն իր մէջ, ժամանակաւոր կասկածամտութիւնէն հտաք: Վա՛յ անոր որ կը հակադրէ ինքզինքը համայնքի ուժերուն փոխյարաբերութեան ու կը դիմադրէ իրեն տրուած դերը խաղալուն մերժումին մէջ: Անմիջական եւ ամբողջական դուրսդուումով մը ան կը վտարէ իրմէ այդ յանդուգն ըմբոստը: Եւ ժամանակի ընթացքին տիրող ընկերութեան քառքիւնները յաճախ կ'առնեն միւսին ըմբոստութեան համայնքը կազմող

թոյնը տարրալուծել, այնպէս որ ի վերջոյ թոյնը դառնայ անուշահոտութիւն ու փոխանակ խանգարելու իր գոյութիւնը, դառնայ ընդհակառակը իր սեփական հրապոյրը հարստացնող նոր տարր մը։ Այդ վերջին պարագան պիտի ներկայանա անպայման դրամատիքական հասարակարգին արուեստագէտը որ պիտի մերժէր իրեն ցոյց տրուած տեղը ու խաղալ իրեն առաջադրուած ծառայողի դերը։ Եւ այս շատ բնական ճամբայով է որ արուեստագէտը կը դառնայ բոլոր անհատապաշտ։ Միջնդէս Մ․ Արմէնի աշխարհը նոյնը չէ։ Անոր անձնաւորութիւնները այդ աշխարհը կերտողներն են եղած, մարդու լաւագոյն ձգտումներուն վրայ, արդարութեան եւ հաստատութեան։ Անոնք ղեկավարողները եղած են մարդուն ապրելիք նոր միաբայրին։ Անոնք մարդերուն տրամադրութեան տակ դրած են անխափր ինքնազարգացման, ինքնամշակման բոլոր միջոցները։ Նոր մարդ պատրաստ է՝ առեկտով ընկերութեան նշն ուր պէտք էր իր անձին կատարելութեան համար, ան կը դառնայ գէպի ընկերութիւնը եւ ճերանք ցոյց կտան իմ տեղը։ Հոս մանկաւիկի ձեռով յարմարաւորութեան պարագան չէ։ Մ․ Արմէն իր Հետաքրքրութիւնը չի տանիւր երբեք բացառիկ անձնականութիւններու վրայ։ Անոնք ճշերոտներ չեն եւ ոչ ալ ճտիւպօք՝ Բնականան մարդը, հասարակ մարդը, ոեւէ մէկը որուն բազմապատկութիւնն է համայնքը։ Փողոցէն անցնող ոեւէ մէկը, գործէն տուն վերադարձողը, ծառուղիի մը նստաբանին վրայ նստողը։ Արմէն Հետաքրքրութիւնը թէ՛ ո՞ր է ան, այլ կը խորհի ինչպէ՞ս կամ ինչպէ՞ս նետուած են անտեսանելի կամուրջները անոր եւ իր նմաններուն միջեւ։ Յարաբերութիւններու ներքին կեանքը։ Տեսակ մը գրահաշուական հաստատութեան կը վերածէ տընայնեբը՝ որոնցմէ ոմանց փոփոխութեան ենթարկման պարագային, նախկինէն յառաջ եկող նոր հաստատութիւնը կազմաւորող շարժումը։

«Մենք երեքս»․ տղան, աղջիկը եւ քաղաքը։ Այս երեքին յարաբերութիւններէն սերած է աղջիկն ու տղան միացնող երազային քաղցր սէրը։ Քաղաքը միայրականի տուններով, իրիկ-

ուան մէջ քարիւղի լոյսով լուսաւոր խնուրթներով։ Խորտուրտոր համեմման փողոցներով։ Եւ ամենուրեք խաղաղութիւն, լուսթիւն եւ անշարժութիւն։ Այս վիճակը կը հանդիսանայ երկու երիտասարդներու սիրոյ ատաղձը։ Ուղաղութիւնն ու լուսթիւնը այն աստիճան բացարձակ են որ անձերեւոտ գիշերները դուռ ու պատուհան գոց տուններուն մէջ մարդիկ կ'ընկըզմին առանձնութեան սարսափոտ զգայնութեան մէջ։ Հոտ է որ կը շրջին սիրողները, քով քովի, փողոցն փողոց ուր ոչ մէկ նոր շէտ չի դար խաղաղութիւնը ընդմիտ կայունացած ներգաշնակութիւնը։ Եւ այդ երեքմեի անուշութիւնը երազանքի հեղուկը կը կաթկթեցնէ երկու սիրահարներու ուղեղին ու արտին մէջ, այնպէս որ կեանքը կը կորսնցնէ իր խտութիւնը, քաղաքը կ'ըլլայ մանրամասնութիւններու ամբողջութիւն մը։ Քաղաքն ու իրենք կը հային համապարփակ երազին աննիթականութեան մէջ։ Աղօտ լուրս եւ մութը, ինչպէս գոց աչքերու կողպաններն ուրախ պատուարին վրայ, վարազուրած են աշխարհը եւ որոնց ետեւ հաղիւ կը նշմարուի թրթուրային կեանքը որ մարդոցն է։ Ըստ իրենց սովորութեան երկու սիրահարները ամէն իրիկուն պտոյտի կ'ըլլեն մինչեւ կայարան՝ ուրկէ կառք նստելով դանդաղ դանդաղ կը վերադառնան քաղաքին ճկեղորոնք։ Անորեայ այս վերադարձը գէպի քաղաքին կեղորոնք կը հանդիսանայ սիրոյ եւ կեանքի երազունակութիւնը ամբապնդող լայթմոթիվը։

Եւ սակայն քաղաքը սկսած է փոխուի։ Խուճաք խուճաք տուններու շուրջ քաշուած են տախտակէ պատեր։ Գործարաններու ամբողջ թաղերու շինութիւն։ Պարունակողը իր ձեւը եւ համեմատութիւնները կը շրջէ։ Բայց պարունակելալը կ'ուղացնէ իր անդադադար հակադրացութիւնը։ Որովհետեւ դանդաղութիւնը դեռ կը շարունակէ իր քնացուցիչ աղղեցութիւնը եւ աչքին բիբերը գէպի ներս դարձած կը նային Հին պատկերին վրայ։ Նայուածքը տակաւին կը պահէ անձին եւ իր շուրջը առարկաներուն մէջ հաստատուած Հին համեմատութիւնը։ Ու կառքը կ'իջնէ կայարանէն դանդաղ, ձիերուն համաշափ արովիւնով օքորուած։ Բայց, իրիկուն

մը, իրենց ընկերներէն մէկը կը տրամադրէ իր ինքնաշարժը: Ինքնաշարժին հռչակագրող աղմուկը կը բարձրանայ: Ինքնաշարժը կը խլրտի տեղէն եւ ահա, ակնթարթի մը մէջ անոնք քաղաքին կեդրոնն են: Ի՞նչ պատահեցաւ: Ինչո՞ւ քաղաքը այդքան փոքրիկ էր ու տունները դետնահուպ: Հաւասարութիւնը խախտեցաւ: Իրականութիւնը կը խուսափի հիմայ անոնցմէ: Անկորնչելի աշխարհը արդէն թաղուած է անվերադարձ եւ իրրեւ պարունակող պիտի տանի իրեն հետ նաեւ պարունակեալը որ մեր զոյդին սէր-երազն է: Այդ սէր-երազը արդէն պատռած է շնորհիւ ինքնաշարժին արագութեան պատճառած հաւասարութեան եզրերուն շրջումին:

Երազը պատռած է քառուղւէ դնդակի մը պէս, պայթելով: Դէպի ներս դարձած բերերը կ'արթննան ու կը նային: Կը նային իրենց շուրջ, կը նային դուրս եւ դուրսը այն չէ որ պահապանն ու սահմանողն էր իրենց երազին: Երազը կը գիտակցէր յանկարծ սպառնալիքին ու վերապրելու համար կորսուած չրջապատին. ան կ'երթայ կը խտնուի խմբուած մարդոց որոնք կը կառուցանեն նոր քաղաքը:

Իրացած է քաղաքը: Շինուած են նոր տուներ, շուրս, հինգ, վեց յարկանի տուներով, նոյն իսկ մինչեւ «կեդրոնը», որ փոխադրուած է քաղաքին մէկ ուրիշ կողմը:

Սէր — երազին նոր պարունակողին շինու-

թեան բիթմին լծուիլը կ'աղատէ Գոհարիկին ու պատմողին միութիւնը: Ձէ խախտած անոնց սէրը, քայց այս նոր սէրը ոչինչով կը նմանի նախկինին: Որովհետեւ զանոնք պայմանաւորող տարրերը միեւնոյն տարրերը չեն:

Մկրտիչ Արմէն վարդեալի ձեռքով հասցուցած է վերլուծումը իր հանգոյցին: Ընթերցանութիւնը այնքան հաճելի է որքան ան յաջողած է ընել քանաստեղծական: Եւ յաջողութիւնը ամբողջական է:

Ըսի որ Մ. Արմէն իրապաշտ է, աւելցնեմ անմիջապէս որ անոր իրապաշտութիւնը ընկերվարական է, այսինքն պատմական ուժերու ընդհարումին անհատին մէջ անդրադարձումը: Իրականութեան չոր նկարագրութիւնը չէ որ կուտայ մեղի եւ ոչ ալ իրականութեան մակերեսը, այլ ներսէն մղուող ուժերուն դրսեւորումը որ կը յայտնուի մարդուն մէջ: Այսպէսով է որ Արմէն կը թորէ իրականութենէն քանաստեղծութիւնը, ինչպէս մեր ձեռքերը կը սեղմեն նարինջը ու անոր վուրը կը տանին մեր բերնին: Նարինջը լաւ է, քայց նարինջին հիւթը կենսականն է:

Ահա թէ ինչաւ եւ կը կուլեմ Մկրտիչ Արմէնի արուեստը՝ քանաստեղծական իրապաշտութիւն:

Ձ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ